

ANAHRONIZAM I REDUKCIONIZAM U UPOTREBI RELIGIOLOŠKOG POJMOVLJA

Davud EFENDIĆ

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet islamskih nauka
davud.efendic@fin.unsa.ba

Haris VELADŽIĆ

Islamski pedagoški fakultet u Bihaću
haris.veladzic@ipf.unbi.ba

SAŽETAK: Kroz sadržaj ovog rada nastojali smo ukazati na nekoliko pojmova posredstvom kojih se u različitim teološkim i filozofskim tradicijama nastoji artikulirati i predstaviti odnos između Boga, svijeta i čovjeka, a riječ je o sljedećim pojmovima: pan(en)teizam, monizam, gnosticizam i teozofija. Iako su navedeni pojmovi odveć prisutni u bosanskohercegovačkom diskursu, ipak je primjetna njihova uopćena, slobodna i nedovoljno precizna upotreba, zbog čega je važno sagledati u kojoj mjeri njihova savremena upotreba korespondira s njihovim izvornim značenjima i povijesno-filozofskim konceptima. Zbog toga ovaj rad, prije svega kroz analizu primarnih i sekundarnih izvora iz teologije, filozofije religije te sufijske misli, iz čega se nadaje njegov interdisciplinarni pristup, nastoji ukazati na esencijalne karakteristike navedenog pojmovlja te predstaviti način njegove upotrebe tokom historije. Nadalje, kroz terminološku analizu sagledane su upotreba i transformacija navedenih pojmova u različitim intelektualnim tradicijama i kontekstima, dok komparativni pristup u radu omogućava praćenje konceptualnih razlika te implikacija upotrebe analiziranog pojmovlja u različitim diskursima, čime se potvrđuje i religiološka dimenzija rada. Prema tome, cilj ovog rada je kritičko razmatranje nabrojanih pojmova, s osvrtnom na njihovu nekritičku upotrebu u sagledavanju sufijske misli, posebno u tumačenju Ibn Arebijevog učenja.

Ključne riječi: *religiologija, pan(en)teizam, monizam, misticizam, gnosticizam, teozofija*

1. Pan(en)teizam

Za razliku od teološkog pristupa koji u razmatranju odnosa između Boga i stvorenog svijeta insistira na teizmu, odnosno vjerovanju da je Bog stvorio svijet, da se nalazi izvan njega te da njime upravlja, religiološka istraživanja ukazuju na postojanje različitih konceptata kojima se tokom

povijesti nastojao objasniti taj odnos. Jedan od njih jeste i *panteizam* (grč. *πᾱς* / *pas* = sve i *θεός* / *theos* = bog), učenje prema kojem je svemir u svojoj potpunosti istovjetan s bogom; svijet i bog nisu dva odijeljena bitka. S druge strane, *panenteizam* (grč. *ἐν* / *en*, *en* *theo* = u bogu) označava doktrinu prema kojoj svemir čini (samo) dio

Božijeg bića – sve se nalazi u Bogu, ali je Bog svijetu ne samo imanentan, nego istovremeno i transcendentan. Panenteizam je svojevrsna sinteza teizma i panteizma (Filipović, 1989:242). Oba pojma su relativno nova, stvorena s ciljem opisivanja određenih gledišta o odnosu između Boga i svijeta u filozofsko-religijskim

tradicijama Istoka i Zapada, a koja se razlikuju od tradicionalnog teizma.

Historijski motreno, prva upotreba pridjeva *panteist* zabilježena je u djelu *Socinianism Truly Stated* (1705), iz pera irskog deiste Johna Tolanda, dočim je imenicu *panteizam* četiri godine kasnije upotrijebio jedan Tolandov kritičar (Reese, 2026).

Unutar panteističke misli važno je uočiti ključnu i temeljnu razliku između religijskog i filozofskog panteizma. Dok religijski panteizam snažno ističe svijest o Božijem prisustvu, pri čemu se prevelik naglasak stavlja na Božiju imanenciju, a nauštrb Božije transcendencije, filozofski panteizam proizlazi iz monizma – filozofskog svjetonazora prema kojemu sve predstavlja jedinstvo; sve je Jedno (Thiselton, 2022:232). Važno je imati na umu da pan(en)teizam kao precizno formulirana doktrina predstavlja koncept ili model nastao na Zapadu, često anahrono projiciran na različita učenja i osobe kroz povijest – od Advaita Vedānte, Platona, grčkih stoika, određenih formi Mahayana budizma u Kini, raznih mistika, pa sve do Spinoze, Hegela, Schillera i u 20. stoljeću Alfreda Northa Whiteheada (Hartshorne, 2004:6960).

Uvidom u enciklopedije filozofije i religije, primijetili smo da se pojam *monizma* mnogo češće veže za misticismizam općenito, negoli je to slučaj s pan(en)teizmom. Na tom tragu će i Nerkez Smailagić, čija se uloga u povijesti bosansko-muslimanskog religijskog mišljenja teško može pre-naglasiti (Silajdžić, 2005:30), Ibn Arebija osloviti glasovitim mističarom panteističkog smjera.

Naime, Ibn Arebi je, navodi Smailagić, naučavao bitno jedinstvo svih stvari, koje su očitovanje Božanske supstancije (Smailagić, 1990:252), formulirajući učenje o egzistencijalnom monizmu (*wahdat al-wuğūd*) (Smailagić, 1990:599), naročito vidljivo u učenju o *Savršenom čovjeku* – najvišem tipu ljudskosti, tj. teozofu “koji je ostvario svoje esencijalno jedinstvo s Bogom” (Smailagić, 1990:274). Stoga ćemo sljedeće redove posvetiti pojmu

monizma, nakon čega ćemo, na tragu savremenih istraživanja, ispitati (ne) opravdanost navedenih klasificiranja Ibn Arebijevog učenja.

2. Monizam

U okviru religiozološko-filozofskog pristupa razmatranja odnosa između Boga i stvorenog svijeta, važno je reflektirati i pojam monizma, koji se načelno suprotstavlja panteizmu, ali ipak, njegova široka i često neujednačena upotreba zahtijeva pažljivu terminološku i povijesno-filozofsku analizu, kako bi se izbjegla njegova pojednostavljena i redukcionistička razumijevanja.

Naime, monizam (grč. *μόνος* / *mónos* = jedini) je pojam kojim se označavaju mislioci ili filozofski sistemi koji naglašavaju jedinstvo zbilje, svodeći njezinu raznolikost na jedan jedinstveni princip. Prema dostupnim izvorima, Christian Wolff (1679–1754) je prvi koristio ovaj pojam, kako bi opisao sisteme mišljenja koji odbacuju dualizam uma i tijela kao dva različita subjekta, nastojeći ih utemeljiti u jednom početlu (Thiselton, 2002:189). Za razliku od filozofskih sistema poput platonizma, ne postoji općeprihvaćen izvor ili kriterij kojim bi se identificirao monizam. U poređenju s filozofskim školama mišljenja poput pragmatizma ili egzistencijalizma, monizam ne posjeduje prepoznatljivo ishodište, niti historijski okvir. U tom smislu, monizam je konceptualna oznaka, kao što je slučaj s idealizmom, realizmom ili determinizmom. Shodno navedenom, određeni autori sugeriraju da bi taj pojam bilo uputnije koristiti u njegovom pridjevskom obliku; umjesto da se određeni filozofski sistem smatra primjerom monizma, filozofski i religijski sistemi trebali bi se razumijevati kao manje ili više monistički (Jones, 2014:6143).

U literaturi možemo pronaći različite podjele monizma, kao i navedene preporuke savremenih autora. Tako Vladimir Filipović razlikuje materijalistički i idealistički monizam. Dok

materijalistički monizam svodi svu zbilju na materijalni princip ili materiju, idealistički monizam počelo zbilje vidi u ideji, duhu, volji, Bogu itd. Hegelov filozofski sistem u kojemu je apsolutni duh (*der absolute Geist*) osnova cjelokupne stvarnosti (Filipović koristi pojam “apsolutna ideja”) primjer je monističkog idealističkog sistema, dok je materijalistički monizam svoj vrhunac dosegao u radovima Marxa i Engelsa, koji su prvi put materijalistički interpretirali povijest (Filipović, 1989:216).

Ovisno o koncepciji monizma, Jedno/Jedinstvo se može promatrati kao statično, dinamično, matematičko-mehanički uređeno ili, pak, kao organsko/životno. Monistička misao prisutna je, između ostalog, u pred-sokratovskom učenju o sveobuhvatnom jedinstvu, neoplatonskom učenju o emanaciji, njemačkoj mistici, izjednačavanju Boga i univerzuma Giordana Bruna, Herderovom razumijevanju Boga kao primordijalnog izvora svake snage (*Urkraft aller Kräfte*), te Šelingovoj filozofiji identiteta (Precht, Burkard, 2008:389).

Mističko iskustvo utjecalo je na mnoge filozofske sisteme koji se smatraju monističkim. Iako postoje monistički sistemi koji nisu mističkog karaktera, kao i mistički sistemi koji nisu monistički, između monističkih i mističkih sistema mišljenja postoji bliska srodnost. Tendencija monističkog mišljenja da jednoću/jedinstvo pretpostavlja partikularnom dodijelila je monizmu periferno mjesto unutar filozofije i religije – kako na Istoku, tako i na Zapadu. Čak i u Indiji, čiji se filozofski i religijski nazor općenito predstavlja kao jednoobrazno monistički, Šankarin (otpr. 788–820) monistički sistem tek je jedan među nekoliko interpretacija hinduističkih spisa. Na drugoj strani svijeta, filozofi poput Plotina (204–270) i Spinoze (1632–1677), nisu uspjeli zauzeti dominantno mjesto unutar filozofske tradicije Zapada (Jones, 2004:6143).

Reza Shah-Kazemi, jedan od savremenih sljedbenika Tradicionalne

škole, apendiks svog doktorata iz komparativne religije, odbranjenog na University of Kent 1994. godine, pod naslovom *Paths to transcendence: according to Shankara, Ibn Arabi, and Meister Eckhart*, posvetit će kritici "redukcije transcendencije" među akademskim pokušajima razumijevanja fenomena mističkog iskustva u XX stoljeću, pri čemu će se usprotiviti R. C. Zaehnerovom viđenju Šankare kao "predstavnik monizma *par excellence*" (Kazemi, 2006:243). Ovaj podatak nam je važan, pošto će neimenovani autor članka o monizmu u *Encyclopedia of Religion* (ur. Lindsay Jones) i Ibn Arabija osloviti monistom, pozivajući se na R. C. Zaehnera: "Uvođenje neoplatonskih ideja iz filozofije u sufizam, velikim dijelom je zasluga Ibn Arabija koji je te ideje sistematizirao u nešto poput Šankarine verzije Vedānte" (Zaehner, 2006:174).

Imajući u vidu navedeno, smatramo da se postojeće klasifikacije određenih učenja kao monističkih mogu prihvatiti jedino u stipulativnom smislu, te uz veliku dozu opreza, kako bi se izbjegla zamka simplificiranja i anahronističkog etiketiranja.

3. Misticismizam i mističko iskustvo

Analizirajući upotrebu navedenog pojmovlja, u literaturi je ponekad primjetna tendencija da se monizam izjednači i dovede u neposrednu vezu s misticizmom i mističkim iskustvom, kao i učestala upotreba sintagme islamski misticizam, kojom se označava tesavuf. Upravo takva pojednostavljena i nedovoljno precizna upotreba pojma misticizam nameće potrebu preciznijeg određenja ovog pojma u njegovim različitim teorijskim i religijskim kontekstima.

Pojam mistik izveden je iz grčke imenice *mystes*, koja se u prvobitnom značenju odnosila na osobu iniciranu u tajni kult ili misterijsku religiju antičke Grčke, čiji su rituali u klasičnom (5–4. stoljeće p.n.e.) i helenističkom (323. p.n.e.–330. n.e.) periodu u potpunosti ili velikim dijelom bili obavijeni

velom tajne. Imenica *mystes* izvedena je iz glagola *myein* (*zatvoriti*, naročito oči ili usta), te se odnosila na osobu koja je skrivala određenu tajnu. Rano kršćanstvo preuzelo je vokabular helenističkih misterija, uz potiskivanje dimenzije tajnosti, što je dovelo do značenjskog preobražaja *mystes*-a. Kasnija kršćanska upotreba termina *mystes* ili *mistik* ograničit će se na osobe koje prakticiraju doktrinarno prihvatljive forme religijske ekstaze (Merkur, 2026).

Kao što je slučaj s mnogim terminima unutar religiološkog vokabulara, tako će i pojam misticizma doživjeti semantičku transformaciju, postajući jedan od pojmova čije se značenje naizgled samo nadaje, ali čija je definicija predmet sporenja među znanstvenicima. Pitanje terminologije nije bezazleno kao što se nekome može učiniti; Bernard McGinn se s pravom pita do koje mjere upotreba pojma kreiranog u modernom evropsko-kršćanskom kontekstu iskrivljava značenje ključnih osoba, pokreta i tekstova unutar, naprimjer, islamske i jevrejske tradicije (McGinn, 2004:6334).

Uprkos još uvijek otvorenim pitanjima, savremena upotreba ovog pojma (pod)razumijeva misticizam kao generički pojam, na način da misticizam označava široki spektar ideja, iskustava i praksi, prije negoli određenu doktrinu ili način života. Do terminologije potrebne za označavanje specifičnih, kulturnih i doktrinarnih kategorija misticizma (npr. hinduistički, jevrejski, merkavah misticizam) dolazi se korištenjem odgovarajućih epiteta. Naročito je važno naglasiti da je misticizam u ovom smislu moderni pojam ili model koji se koristi u komparativnim studijama i teorijskoj analizi. Iako je misticizam, shvaćen na ovaj način, postao duboko ukotvijen u savremeni studij religije, njegova upotreba se često prepliće s upotrebom istog termina u specifičnim teološkim kontekstima. Pored znanstvenog konteksta, misticizam se u popularnoj upotrebi koristi kao oznaka za mnoge nejasne,

okultne, ezoterijske i nadnaravne pojave (Moore, 2004:6355).

Autori poput Jensine Adresen misticizam će definirati kao dubinsko iskustvo Božanskog ili konačnog – kako god se to razumjelo, koje povezuje religijska i duhovna nastojanja kroz različite kulture i vremena, prodirući ili izvirući iz svih velikih religijskih tradicija (Andresen, 2003:613).

S druge strane, *Concise Encyclopedia of the Philosophy of Religion* predstavlja misticizam kao jastveni osjećaj neposrednosti i jedinstva s Bogom (ili Krajnjom Zbiljom). U pežorativnom smislu, misticizmom se naziva izmijenjeno stanje svijesti uzrokovano (samo)hipnozom ili drugim manipulativnim tehnikama, dok je misticizmu kao fenomenu povezanom s moralnim i pobožnim životom provedenim u kontemplaciji Boga priskrbljen naziv duhovnog misticizma i/ili autentičnog iskustva. Distinkciju između ova dva shvatanja misticizma moguće je pronaći u njemačkom jeziku; riječ *Mysticismus* denotira pežorativnu upotrebu pojma misticizam, dok je riječ *Mystik* rezervirana za misticizam kao posljedicu duhovnog napora ili autentičnog iskustva (Thiselton, 2002:191).

Jedna od brojnih poteškoća izučavanja religije općenito jeste pitanje odabira jezičkog instrumentarija koji savremenim čitaocima treba prenijeti suštinu fenomena u određenoj tradiciji. Važno je naglasiti da se jezički instrumentarij karakterističan za određenu tradiciju, odnosno znanstvenu disciplinu prvobitno koristi u njegovom fundamentalnom značenju, da bi se kroz kasniju razradu, usljed činjenice da je jezik vrlo fluidna kategorija, razvila sofisticirana i semantički razudena značenja tih pojmova, kao što je slučaj s temeljnim pojmovima muslimanske teologije (Grabus, 2014:33). Osim toga, kako primjećuju neki naši autori, određeno pojmovlje koje se formiralo unutar jednog kulturno-civilizacijskog i povijesnog ambijenta u potpunosti je strano i nepoznato u dugim jezičkim i kulturnim zonama. Naime, pojam religija

koji je nastao na Zapadu, te je kao takav deriviran iz latinskog jezika, u potpunosti je nepoznat u indijskim, kineskim ili japanskim kulturama i civilizacijama (Jašić, 2014:87).

Iz tog razloga je, smatra Henry Corbin, terminologija latinskog jezika za koju se odlučuju brojni autori prigodnija, budući da pruža tehničku i fiksiranu referentnu tačku, s kojom se rješenja unutar različitih evropskih jezika mogu komparirati. To će biti razlog zbog kojeg se Corbin odlučio za pojam *mundus imaginarius*, što je jedan od njegovih brojnih doprinosa izučavanju Ibn Arebija na zapadno-evropskim jezicima, naprosto se ne mogavši pomiriti s tim da Ibn Arebijev kompleksan koncept *barzaha* oslovi *imaginarnim*, što u današnjoj jezičkoj upotrebi naprosto označava nešto nestvarno/nepostojeće (Corbin, 1995:2).

4. Gnoza

Pozivanjem na Corbina, želimo otvoriti razmatranje sljedećeg pojma koji se relativno često vezuje uz tesavuf, a to je pojam gnoze. U svojim djelima Corbin oslovljava tesavuf gnostičkim ezoterizmom islama (Corbin, 2008:106), dok će brojni pojmovi muslimanske tradicije dobiti gnostički predznak, kao što je slučaj s *haqā'iq al-īmān*, što Corbin prevodi kao gnostičke zbilje vjere (Corbin, 1995:121). Sličnu tendenciju pronalazimo i u *Leksikonu islama* N. Smailagića: *ʿarīf* je *gnostik* (Smailagić, 1989:136), *maʿrifā* je *sufijska gnoza* (Smailagić, 1989:199), dok učenje o Savršenom čovjeku (*insān kāmīl*) "pokazuje utjecaj gnostičkih ideja na sufizam" (Smailagić, 1989:274).

Poput misticizma, i pojam gnoze/gnosticizma je produkt moderne znanosti. Prva upotreba ovog termina zabilježena je 1664. godine, označavajući misao i praksu različitih kultura u vremenskom rasponu od kasnog pretkršćanskog perioda, pa do prvih stoljeća kršćanstva. Ovi kultovi su, prema prvobitnoj upotrebi ovoga pojma, dijelili uvjerenje da je materija (produkt) zla, te da se oslobođenje/

spasenje dostiže kroz gnozu/gnosis. Pojam je prvi upotrijebio engleski pjesnik i filozof religije Henry More (1614–1687), primjenjujući ga na religijsku skupinu, u antičkim izvorima poznatu kao *gnostikoi* (grč. oni koji posjeduju *gnosis* ili *znanje*). Koliko je poznato, grčki pridjev *gnostikos* (koji vodi k *znanju* ili *koji se odnosi na znanje*) prvi je koristio Platon kako bi, nasuprot praktičnoj, opisao kognitivnu ili intelektualnu dimenziju učenja. Do kraja drugog stoljeća nove ere, termin *gnostikoi* će prisvojiti različite kršćanske grupe; naravno, s različitim značenjima: od samoidentifikacije do kritike gnosticizma kao drske prakse predvođene tvrdnjom o isključivom pristupu istini (Williams, 2026).

Preuzimajući gnosticizam kao navodno neutralan termin, znanstvenici različitih profila će u vremenu nakon Morea, koji je u pežorativnom smislu (is)koristio pojam gnosticizam, u potpunosti prihvatiti pretpostavku da je postojao zaseban religijski sistem pod imenom gnosticizam; jasno razlučiv i u opreci s ranom kršćanskom crkvom. Istraživanja u proteklom desetljećima su nedvojbeno pokazala da je takvo opredmećenje gnosticizma neodrživo, te da vodi simplifikacijama na historijskom tlu; ideja o *clear-cut* suprotstavljenosti kršćanstva i gnosticizma zapravo reflektira različite metode pomoću kojih je određena skupina ranih kršćana, odnosno njihovih nasljednika, u konačnici dobila tapiju nad pravovjerjem, demonizirajući druge kao neprijatelje istinske vjere. Ove "neprijatelje", iz historijskog ugla gledano, preciznije je gledati kao predstavnike mnogo šireg i šarolikog, nikako monolitnog tipa religioznosti, "obilježenog jakim naglaskom na ezoterijskom znanju (gnozi) kao jedinom načinu postizanja spasenja, koje je impliciralo povratak vlastitom božanskom porijeklu" (Haneegraaff, 2006:8).

Terminološka zbrka u znanstvenim krugovima, izazvana raznolikim upotrebama termina gnosticizam i gnoza, rezultirat će prvim velikim simpozijem o gnosticizmu, održanom u Messini 1966. godine, na kojem je

predloženo da se pojam gnosticizam rezervira za pokret nastao u ozračju grupe sistema u drugom stoljeću nove ere, dok bi se gnoza odnosila na znanje o Božanskim tajnama rezervirano za elitu. Do konsenzusa po ovome pitanju nije došlo – brojni utjecajni znanstvenici poput Kurta Rudolpha i Michaela Williamsa u potpunosti će odbaciti predložene distinkcije (Williams, 2026). U svakom slučaju, ono što niko ne može osporiti je da veći broj tekstova iz drugog stoljeća nove ere dokazuje postojanje skupine manje-više koherentnih sistema koji se zajedno, kao što je predloženo u Messini, oslovljavaju gnosticizmom. Vodeća ideja unutar ovih sistema je vjerovanje da Stvoritelj svijeta nije vrhovno i transcendentno biće, nego je to niži, nesavršeni i čak zli Demiurg, poistovjećen s Bogom Izraela (Van den Broek, 2002:403).

Savremeni znanstvenici smatraju da je gnosticizam podignut na helenističko-jevrejskim temeljima, ponajprije u centrima kao što je Aleksandrija. Polemike prisutne u djelima Filona Aleksandrijskog, koji je i sam bio protivnik lokalnih hereza, pokazuju da je autor (po)zna(va)o skupine jevreja koje su već bile formirale stanovite bazične elemente gnosticizma, iako konzistentan sistem i razrada tih učenja nije postojala u pretkršćanskoj eri (Quispel, 2002:3507).

Za kraj, napomenimo da je širi interes javnosti za gnostičku religiju pobuđen pronalaskom 46 spisa u blizini Nag Hammadija u Gornjem Egiptu 1945. godine. Za razliku od kumranskih rukopisa ili spisa s Mrtvog mora, pronađenih u rasponu od 1947. do 1956. godine u pećinama na sjevernoj obali Mrtvog mora, čije porijeklo se vezuje za izvjesnu jevrejsku skupinu u periodu od prvog do trećeg stoljeća nove ere, zbirka rukopisa iz Nag Hammadija (Nag Hammadi library) predstavlja zbirku tekstova nastalih u ozračju ranog kršćanstva i gnosticizma tokom četvrtog stoljeća nove ere. Oba pronalaska su ostvarila ogroman utjecaj na studij religije, uprkos tome što spisi još uvijek nisu u potpunosti istraženi.

Kao što smo mogli vidjeti na pret-hodnim stranicama, upotreba pojmova gnoze i gnosticizma (p)ostala je toliko fluidna, da svaki autor prilikom pisanja o gnozi/gnosticizmu naprosto mora izabrati definiciju i semantički prostor unutar kojeg će se kretati. Drugim riječima kazano, gnoza i gnosticizam mogu označavati bilo šta, što sa sobom nosi izvjesnu mogućnost da u konačnici ne znače ništa. S popriličnim poteškoćama ćemo se suočiti i kada pokušamo razvidjeti povijest i značenje pojma teozofija, kao i njegovih izvedenica, koje se veoma često vezuju za tesavuf općenito, te Ibn Arebija i ekberijansku tradiciju posebno (Smailagić, 1989:135). Prema našem uvidu, upotrebu teozofije kao odrednice mnogih pojmova muslimanske tradicije, popularizirao je već spomenuti H. Corbin, za kojeg je tesavuf “neuporediva mistička teozofija”, čija spekulativna dimenzija ima porijeklo u šiitskoj ezoteriji (Corbin, 2008:32). Suhraverdijevo djelo *Hikmat al-išrāq*, kao i cjelokupna iz njega derivirana tradicija kod Corbina je teozofija svjetlosti, dok su Suhraverdi i Ibn Arebi članovi iste duhovne porodice “orijentalne teozofije svjetlosti”, čiji su ekstatični heroji Platon, Hermes, Kay-Husraw, Zaratuštra i Muhammed, a.s. (Corbin, 2008:33).

Uprkos ogromnom doprinosu izučavanju muslimanske tradicije na Zapadu, vidljivom kroz osvjetljavanje važnosti imena poput Suhraverdija, Ibn Arebija i Mulla Sadre, te *oživljavanju* brojnih imena i tradicija nepravedno zapostavljenih od zapadnih istraživača, želimo ukratko skicirati određene aspekte njegovog djela, koji su, prema dostupnim uvidima, naprosto neodrživi.

Prije svega, u svojoj potrazi za teozofijom, što u Corbinovoj terminologiji podrazumijeva tradiciju *hikme* (Chittick, 2007:100) unutar muslimanske intelektualne tradicije, Corbin i njegovi učenici su vrlo malo pažnje posvetili imenima poput Ibn Rušda, čiji su *racionalizam* posmatrali kao odveć siromašan u poređenju s uzbudljivim tajnama mističke

spekulacije. S druge strane, historijski kontekst je za Corbina imao malo ili nimalo značaja. Oslobođeno okova vremena i prostora, njegovo teozofsko konstruiranje islamske intelektualne tradicije daje (iskrivljenu) sliku harmonije i kontinuiteta u svijetu u kojem su žestoke polemike, diskontinuiteti i borbe za prevlast obilježile nastanak mnogih teorija i pokreta. Konačno, možemo kazati da je Corbinova interpretacija filozofije toliko inkluzivna da obuhvata gotovo cjelokupnu intelektualnu tradiciju islama (šiitska profetologija i sufizam kao dijelovi filozofije), što u konačnici zamagljuje sam koncept filozofije unutar muslimanskog kulturno-civilizacijskog kruga (Esmail, Nanji, 2010:76).

5. Teozofija

Kada je riječ o teozofiji, čak i kratak pregled literature će pružiti uvid u dubiozno značenje ove riječi. U Merriam-Webster rječniku engleskog jezika pronalazimo da je riječ *theosophy* prvi put upotrijebljena 1650. godine kao učenje o Bogu i svijetu, bazirano na mističkom uvidu. Učenja modernog pokreta nastalog u SAD-u 1875. godine, koji uglavnom slijedi budističke i brahmanske teorije, među kojima se izdvajaju panteistička evolucija i reinkarnacija – drugo je značenje teozofije u navedenom rječniku. Drugo značenje je prevalentno u dostupnoj literaturi; tako u već konsultiranom *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism*, djelu na preko 1200 stranica, možemo pronaći jedino odrednicu o Teozofskom društvu.

Encyclopædia Britannica teozofiju određuje kao okultni pokret nastao u 19. stoljeću, čiji se korijeni mogu pronaći u antičkom gnosticizmu i neoplatonizmu. Izvedena iz riječi *theos* (bog), te *sophia* (mudrost), pod teozofijom se obično podrazumijeva “Božanska/nebeska mudrost”. Određene aspekte ove *doktrine* moguće je pronaći među manihejcima, iranskoj dualističkoj sekti, bogumilima u Bugarskoj i Bizantskom Carstvu, te Katarima u južnoj Francuskoj i Italiji. U

modernom dobu, teozofske elemente moguće je pronaći među rozekrojcerima i spekulativnom strujom slobodnih zidara (Melton, 2026).

U kontekstu povijesti zapadne ezoterije, kršćanska teozofija zauzima važno mjesto, unutar koje je moguće razlučiti tri aspekta koji je odvajaju od drugih ezoterijskih struja:

- a) trijada Bog–Čovjek–Priroda: teozofska spekulacija se odnosi na Boga (Njegovu prirodu, *unutarnji* život), ljudsko biće, naročito se interesirajući za mjesto ljudskog bića u svijetu, kao i njegovo mjesto unutar ekonomije spasenja i Prirodu (vanjsku, intelektualnu ili materijalnu);
- b) neposredan pristup višim svjetovima snagom *stvaralačke imaginacije*, koja može dovesti do specifičnoga iskustva; *centralna vizija* je izmijenjeno stanje svijesti koje teozofu omogućava da u jednom času spozna ukupnost zbilje predstavljenu kroz spomenutu trijadu Bog–Čovjek–Priroda;
- c) primat mita: teozofi su u stalnom i kreativnom procesu iščitavanja *teksta porijekla* (u ovom slučaju Biblije), koji služi kao meditacijska osnova, pri čemu se naročita pažnja pridaje mitskim elementima teksta (Jašić, Sušić, 2025:33). Striktno govoreći, prvi veliki predstavnik kršćanske teozofije je Jakob Böhme (Faivre, 2010:41).

Kada je riječ o vjerovanju, među različitim formama teozofske spekulacije moguće je pronaći zajedničke elemente, pri čemu naglasak na mističkom iskustvu zauzima prvo mjesto. Teozofski autori drže da je dolazak u dodir sa Zbiljom moguć posredstvom intuicije, meditacije, objave ili drugog sredstva koje transcendirava svakodnevno ljudsko iskustvo. Ezoterijska doktrina je također važna u teozofskom mišljenju, pri čemu se ista razumijeva kao jedinstveno jezgro sadržano u svim religijama svijeta,

do kojega je moguće doći odgonetanjem značenja sakralnih tekstova (Beglerović, 2023:103). Također, u većini teozofskih spekulacija moguće je primijetiti fasciniranost nadnaravnim ili neuobičajenim fenomenima, kao i ubjeđenje da znanje *Božanske mudrosti* otključava pristup misterijama prirode i samoj srčici/esenciji ljudskoga bića. Na kraju, primjetno je da teozofija iskazuje specifičnu sklonost ka monističkom mišljenju; uprkos činjenici da teozofi prepoznaju distinkcije između svijeta fenomena i više duhovne zbilje, kao i između ljudskog i Božanskog, većina teozofa afirmira postojanje zbilje sveobuhvatnog jedinstva unutar koje sve razlike iščezavaju. Uz ovako shvaćen monizam, prisutna su i vjerovanja da je Bog u potpunosti transcendentan i neosoban (impersonalan); stvaranje je posljedica duhovnih emanacija (iz) Boga, pri čemu je ljudsko biće iskra Božanskog, zarobljeno u svijetu materije, ispunjeno čežnjom za povratkom svom istinskom domu (Melton, 2026).

Važno je imati na umu da je teozofija, razvijana kroz Teozofsko društvo, imala skoro pa presudan utjecaj na oživljavanje interesa za hinduizam i budizam na Zapadu, predstavljajući i uvodeći koncepte i ideje dalekoistočnih religija u zapadno-evropski kulturološki krug. Također, Teozofsko društvo je (bilo) primarni izvor inspiracije za specifične iskaze religioznosti u savremenosti, kao što su New Thought i New Age. U prilog navedenom govori činjenica da mnogi pojmovi unutar šarolikog spektra New Age pokreta svoju raširenost u

velikoj mjeri duguju teozofskoj literaturi. Tako je, prema *Oxford English Dictionary*, upotrebu pojma *karma* unutar engleskog jezika popularizirao teozof Alfred P. Sinnett. Unutar teozofskog ozračja rašireni su i pojmovi poput akaških zapisa (sjećanja prirode), astralnog (tijela, ravni ili putovanja, označavajući suptilniju formu materije koja postoji uporedo uz materijalni svijet), aure (suptilno energetsko polje oko ljudi i stvari), mantr (specifična jezička formula čije ponavljanje ima psihološko-fiziološke efekte), prane (životna energija), reinkarnacije i joge (Algeo, 2001:95).

Imajući u vidu navedeno, kao i okultni milje globalne kulture (Hammer, 2004:34), unutar kojeg i tesavuf biva reinterpetiran shodno hirovima savremene individue, smatramo da (po)vezivanje teozofije i tesavufa kao izuzetno disparatnih religijskih fenomena stvara mnogo više zabune, što otežava i iskrivljava historijski, a u konačnici i teološki uvid u prirodu ovih fenomena.

Zaključak

Na osnovu prethodne etimološke analize te prikaza historijskog konteksta u kojem se pojavila upotreba termina koji su postali sve prisutniji u savremenom filozofskom i religioznom diskursu, poput: pan(en)teizma, monizma, misticismizma, gnoze ili teozofije, važno je naglasiti da je riječ o konstruktima moderne znanosti te da kao takvi nisu imanentni tradicijama na čija učenja se ovo pojmovlje nerijetko primjenjuje. Iako upotreba navedenog pojmovlja može

biti korisna, posebno u kontekstu komparativnog sagledavanja različitih tradicija, ipak njihova nekritička i selektivna upotreba može uzrokovati redukcionistički i krajnje pojednostavljen pristup složenim filozofskim i religijskim učenjima.

Jedna od poteškoća koja se nada je u upotrebi navedenog pojmovlja odnosi se na anahronost, prisutnu usljed projiciranja navedenih, savremenih kategorija na neke predmoderne autore, kao što je slučaj s Ibn Arebijem, čije učenje se, sasvim neopravdano, od strane nekih savremenih autora oslovljava monističkim, odnosno panteističkim. Naime, ukoliko bi Ibn Arebijovo učenje o *wahdat al-wuğūdu* poistovijetili i ograničili na razumijevanje koje odgovara konstruktima moderne znanosti, kao što su monizam ili poistovjećivanje Boga i stvorenog svijeta, to bi zasigurno reduciralo i zamaglilo njegovo izvorno značenje, budući da Ibn Arebi, iako u svojim djelima ukazuje na Božiju imanentnost ipak dosljedno insistira na Njegovoj apsolutnoj transcendenciji.

Također, upotreba drugih pojmova koji su duboko ukorijenjeni i zastupljeni u savremenom pristupu u istraživanju religije i religijskih pojava, kao što su misticismizam i gnoza, sa sobom nosi određene poteškoće i ograničenosti. Naime, zanemarujući historijski kontekst, kao i specifičnosti muslimanske intelektualne tradicije, navedeni pojmovi se nerijetko dovode u vezu s tesavufom, što uveliko doprinosi zanemarivanju posebnosti ove tradicionalne muslimanske teološke discipline.

Literatura

Andresen, Jensine (2003). "Mysticism". U: JW Van Huyssteen (ur.), *Encyclopedia of Science and Religion*. New York: Macmillan Reference USA i Thomson Gale, 613.
Beglerović, Samir, Adnan Silajdžić, Rešid Hafizović, Orhan Jašić, Bajram Dizdarević (2023). *Religija i teologija*

pred izazovima novog svjetskog poretka. Tuzla: Off-set.
Chittick, William C (2007). *The Essential Seyyed Hossein Nasr*. Bloomington: World Wisdom.
Corbin, Henry (1995). *Swedenborg and esoteric Islam* (2. izd.). S francuskog

na engleski preveo Leonard Fox. West Chester PA: Swedenborg Foundation.
Corbin, Henry (2008). *Creative imagination in the Sūfism of Ibn 'Arabi*. S francuskog na engleski preveo Ralph Manheim. London: Routledge.

- Esmail, Aziz A. i Nanji, Azim A. (2010). *Philosophy in the Islamic Context*, U: Charles Taliaferro i drugi, ur. *A companion to philosophy of religion*. Malden: Wiley-Blackwell, 67–80.
- Hafizović, Rešid (1995). *Ibn 'Arabije – vo filozofsko-teološko učenje o logosu*. Zenica: Bemust.
- Hanegraaff, Wouter J. (2006). *Dictionary of gnosis & Western esotericism*. Leiden: Brill.
- Hartshorne, Charles (2004). "Pantheism and Panentheism". U: Lindsay Jones (ur.), *Encyclopedia of Religion*. Detroit: Macmillan Reference USA, 6960–6965.
- Faivre, Antoine (2010). *Western esotericism: a concise history*. S francuskog na engleski prevela Christine Rhone, New York: State University of New York (SUNY) Press, Albany.
- Filipović, Vladimir (1989). *Filozofijski rječnik*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.
- Grabus, Nedžad (2014). *Vjera, znanje i spoznaja*. Sarajevo: Tugra.
- Gomes, Michael (2016). "H. P. Blavatsky and Theosophy". U: Glenn Alexander Magee (ur.), *The Cambridge handbook of Western mysticism and esotericism*. New York: Cambridge University Press, 285–296.
- Jašić, Orhan (2014). "O religiji i religioznosti". *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, 2(2), 83–111.
- Jašić, Orhan (2012). "Fenomenologija religije kao grana religijologije". *Znakovi vremena: časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu*, 15(55), 215–226.
- Jašić, Orhan, Kerim Sušić (2025). "Pojmanje mita u filozofskom diskursu Milenka A. Perovića: religiozološka sagledavanja". *Arhe: časopis za filozofiju*, 22(44), 29–47.
- Kazemi, Reza Shah (2006). *Paths to transcendence: according to Shankara, Ibn Arabi, and Meister Eckhart*. Bloomington: World Wisdom.
- Merkur, Dan (2026). "Mysticism". *Encyclopædia Britannica*. Chicago: Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite. Dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/mysticism/The-goal-of-mysticism> (pristupljeno, 8.2.2026.)
- Melton, John Gordon (2026). "Theosophy". *Encyclopædia Britannica*. Chicago: Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite. Dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/theosophy/Assessment> (pristupljeno 7.1.2026.)
- Precht, Peter, Franz-Peter Burkard (2008). *Metzler Lexikon Philosophie: Begriffe und Definitionen*. Stuttgart: Verlag J.B. Metzler.
- Reese, William L (2026). "Pantheism". *Encyclopedia Britannica*. Dostupno na: Chicago: Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite. Dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/pantheism> (Pristupljeno 28.1.2026.)
- Robinson, James M (1988). *The Nag Hammadi library in English*. San Francisco: Harper & Row.
- Silajdžić, Adnan (2005). "Nerkežov doprinos razvoju islamskih studija kod nas". *Znakovi vremena: časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu*, 29(30), 20–23.
- Smailagić, Nerkez (1990). *Leksikon islama*. Sarajevo: Svjetlost.
- Šadić, Rusmir (2013). "Karl Jaspers i Ibn Arabi – prilozi komparativnoj ontologiji". U: Boško Pešić i Danijel Tolvajčić (ur.), *Filozofija egzistencije Karla Jaspersa*. Zagreb: Hrvatsko društvo "Karl Jaspers", 175–186.
- Thiselton, Anthony (2002). *Concise Encyclopedia of the Philosophy of Religion*. Oxford: Oneworld.
- Williams, Michael (2026). "Gnosticism". *Encyclopedia Britannica*. Dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/gnosticism> (Pristupljeno 18.5.2026.)

المخلص

المفارقة التاريخية والاختزالية في استخدام المصطلحات الدينية

داود أفنديتش

حارث فيلاجيتش

لقد أردنا – من خلال محتوى هذا البحث – أن نشير إلى بعض المفاهيم التي تستخدم لبيان العلاقة بين الله والكون والإنسان في التراثات الدينية والفلسفية المختلفة، ونقصد هنا المفاهيم الآتية: وحدة الوجود، والتوحيد الإلهي، والغنوصية، والنيو صوفية. ورغم وجود هذه المفاهيم في الخطاب السائد في البوسنة والهرسك، فمن الواضح أن استخدامها عام وفضفاض وغير دقيق، لذا من المهم النظر في مدى توافق استخدامها المعاصر مع معانيها الأصلية ومفاهيمها التاريخية والفلسفية. لذا، فإن هذا البحث يسعى من خلال تحليل المصادر الأولية والثانوية في علم اللاهوت وفلسفة الدين والفكر الصوفي، إلى إبراز الخصائص الأساسية للمفاهيم المذكورة آنفاً، وعرض استخداماتها عبر العصور. كم تم بالتحليل المصطلحي، النظر في استخدامات

Abstract

ANACHRONISM AND REDUCTIONISM IN THE APPLICATION OF RELIGIOUS STUDIES CONCEPTS

Davud Efendić, Haris Veladžić

Through the present study, we seek to examine several concepts by which various theological and philosophical traditions have attempted to articulate and explain the relationship between God, the world, and the human being. These concepts include pan(en)theism, monism, gnosticism, and theosophy. Although these terms are frequently employed in the discourse of Bosnia and Herzegovina, their usage is often generalized, loose, and insufficiently precise. It is therefore important to assess the extent to which their contemporary usage corresponds to their original meanings and the historical-philosophical concepts from which they emerged. Drawing primarily on an analysis of primary and secondary sources in theology, the philosophy of religion, and Sufi thought – thus adopting an interdisciplinary approach – this paper seeks to identify the essential characteristics of these concepts and to present the ways in which they have been employed throughout history.

هذه المفاهيم وتحولاتها في مختلف التراثات والسياقات الفكرية، بينما يُمكن المنهج المقارن في هذا البحث من رصد التباينات التصورية ونتائج استخدامات المفاهيم التي تم تحليلها في مختلف الخطابات، مما يؤكد أيضا البعد الديني للبحث. وبناء عليه فإن هدف هذا البحث هو تقديم دراسة نقدية للمفاهيم المذكورة، مع التنويه باستخدامها غير النقدي في فهم الفكر الصوفي، وخاصة في تفسير آراء ابن عربي.

الكلمات المفتاحية: علم الأديان، وحدة الوجود، التوحيد الإلهي، التصوف، الغنوصية، الشيوصوفية.

Furthermore, through terminological analysis, the study examines the use and transformation of these concepts across different intellectual traditions and contexts, while its comparative approach enables a clearer understanding of their conceptual distinctions and the implications of their application in diverse discourses. In this way, the paper also demonstrates its relevance to the academic study of religion. Accordingly, the aim of this study is to provide a critical examination of the aforementioned concepts, with particular attention to their uncritical application in the interpretation of Sufi thought, especially in interpretation of the teachings of Ibn 'Arabi.

Keywords: study of religion, pan(en)theism, monism, mysticism, gnosticism, theosophy.